

Peter Gundelach

Konflikter i det programmerede samfund

Samfundet er på vej mod en kvalitativt anderledes strukturering, hvori modsætningerne er nye. I det tidligere, moderne, samfund var der én central modsætning, den økonomiske. I det programmerede samfund er der flere konfliktlinjer. Der diskuteres tre konfliktlinjer i det programmerede samfund: arbejder-kapitalist, stat-borger og mand-kvinde. Disse konfliktlinjer kan ikke reduceres til én, men betoner forskellige dele af samfundet.

Konfliktteori

Da Ralf Dahrendorfs analyse af klassestrukturen i efterkrigssamfundet udkom på tysk i 1957 og engelsk i 1959, skete der et brud i den teoretiske diskussion. Det skete i bogen *Class and Class Conflict in Industrial Society*, hvori han gjorde op med den klassiske marxismes økonomiske klassebegreb. Mindst lige så vigtigt var, at en borgerlig sociolog som Dahrendorf gjorde sig til talsmand for en konfliktteoretisk analyse af samfundet. Derved brød han med den harmoniopfattelse, der havde domineret ikke mindst i den angelsaksiske samfundsvidenskab. Med Dahrendorfs bog som startskud er der i samfundsvidenskaberne blevet (gen)dannet de to traditionelle skoler for studiet af samfundet: den konsensusteoretiske og den konfliktteoretiske, og den sidstnævnte står stærkest – i al fald for tiden. Hovedelementerne heri blev af Dahrendorf (1959: 162) fastlagt således:

1. ethvert samfund er i konstant forandring;
2. sociale konflikter er altid til stede i samfundet;
3. ethvert element i samfundet medvirker også til dets desintegration og forandring;
4. ethvert samfund er baseret på tvang.

Pointen er, at der i alle sociale relationer er tale om en ulighed, hvor en dominerende part undertrykker den anden. Forandring i denne relation sker ved, at den undertrykte part forsøger at mobilisere sine ressourcer med henblik på at få flere fordele eller eventuelt helt vende op og ned på ulighedsrelationen.

Konfliktteorien kan altså som model overføres til andre sociale sammenhænge end hele samfundet. Perspektivet kan anlægges på alle sociale forhold. For eksempel familien (voksnes undertrykkelse af børn), lokalsamfund (de højtråbendes dominans af dem, der ikke ytrer sig) eller organisationer (ledelsens tvang i forhold til de underordnede). Konfliktperspektivet er da også blevet anvendt således i nogle nyere lærebøger i sociologi, jfr. Collins (1975) og Eitzen (1978).

Denne artikel vil handle om samfundsmæssige konflikter og vil knytte disse konflikter sammen med dannelsen af sociale grupper, der forsøger at få deres

Peter Gundelach

Konflikter i det programmerede samfund

Samfundet er på vej mod en kvalitativt anderledes strukturering, hvori modsætningerne er nye. I det tidligere, moderne, samfund var der én central modsætning, den økonomiske. I det programmerede samfund er der flere konfliktlinjer. Der diskuteres tre konfliktlinjer i det programmerede samfund: arbejder-kapitalist, stat-borger og mand-kvinde. Disse konfliktlinjer kan ikke reduceres til én, men betoner forskellige dele af samfundet.

Konfliktteori

Da Ralf Dahrendorfs analyse af klassestrukturen i efterkrigssamfundet udkom på tysk i 1957 og engelsk i 1959, skete der et brud i den teoretiske diskussion. Det skete i bogen *Class and Class Conflict in Industrial Society*, hvori han gjorde op med den klassiske marxismes økonomiske klassebegreb. Mindst lige så vigtigt var, at en borgerlig sociolog som Dahrendorf gjorde sig til talsmand for en konfliktteoretisk analyse af samfundet. Derved brød han med den harmoniopfattelse, der havde domineret ikke mindst i den angelsaksiske samfundsvidenskab. Med Dahrendorfs bog som startskud er der i samfundsvidenskaberne blevet (gen)dannet de to traditionelle skoler for studiet af samfundet: den konsensusteoretiske og den konfliktteoretiske, og den sidstnævnte står stærkest – i al fald for tiden. Hovedelementerne heri blev af Dahrendorf (1959: 162) fastlagt således:

1. ethvert samfund er i konstant forandring;
2. sociale konflikter er altid til stede i samfundet;
3. ethvert element i samfundet medvirker også til dets desintegration og forandring;
4. ethvert samfund er baseret på tvang.

Pointen er, at der i alle sociale relationer er tale om en ulighed, hvor en dominerende part undertrykker den anden. Forandring i denne relation sker ved, at den undertrykte part forsøger at mobilisere sine ressourcer med henblik på at få flere fordele eller eventuelt helt vende op og ned på ulighedsrelationen.

Konfliktteorien kan altså som model overføres til andre sociale sammenhænge end hele samfundet. Perspektivet kan anlægges på alle sociale forhold. For eksempel familien (voksnes undertrykkelse af børn), lokalsamfund (de højtråbendes dominans af dem, der ikke ytrer sig) eller organisationer (ledelsens tvang i forhold til de underordnede). Konfliktperspektivet er da også blevet anvendt således i nogle nyere lærebøger i sociologi, jfr. Collins (1975) og Eitzen (1978).

Denne artikel vil handle om samfundsmæssige konflikter og vil knytte disse konflikter sammen med dannelsen af sociale grupper, der forsøger at få deres

interesser varetaget. Det drejer sig om at se, hvilke samfundsmæssige strukturelle konflikter, der omsætter sig i organisationsdannelse eller tilsvarende konkrete handlinger. Pointen i konfliktteorien er som nævnt, at de samfundsmæssige konflikter er grundlaget for social forandring. Undertrykkelse kan omsættes i organisering mod undertrykkelse. Dahrendorfs (1959: 173f.) skelnen mellem latente og manifeste konflikter er nyttig her. Den indbyggede konflikt i en dominans-undertrykt relation eksisterer altid som en latent konflikt, men det behøver ikke at betyde, at konflikten bliver synlig eller resulterer i en eller anden form for oprør. Inden for ethvert tvangssystem vil hver af de to aktører forsøge at påvirke udfaldet af deres reaktion så meget som muligt til egen fordel. Det sker ved at mobilisere forskellige ressourcer, hvoraf organisation er en. For at dette kan gøres, må den undertrykte gruppe imidlertid blive klar over, at den er undertrykt. Dvs. der må etableres manifeste interesser. Disse består ikke alene i erkendelse af, at der eksisterer undertrykkelse, men også bevidsthed om, at den kan påvirkes. Eksempelvis er børn undertrykt i samfundet. De holdes ude fra alle samfundsmæssige magtpositioner, men der er næppe blandt børn en bevidsthed om, at det kan være anderledes. Fra de voksnes synspunkt kan dette betragtes som en særlig vellykket undertrykkelse, fordi den også er bevidstmæssig.

I princippet kan et samfund opdeles i et uendeligt antal modsætninger, nemlig i de situationer, hvor de to parter i en social situation har ulige adgang til et gode. En undersøgelse af konflikter i samfundet ville derfor være uendelig. Det er nødvendigt at skelne mellem modsætninger. En mulighed er at koncentrere sig om de manifeste modsætninger, dvs. de modsætninger, der omsættes i handlinger som følge af, at de latente interesser erkendes.

Selvom man alene betragter de manifeste konflikter, løser det ikke problemet om, hvorvidt der er nogle af et samfunds konflikter, der er mere betydningsfulde end andre. I denne sammenhæng skal man se Dahrendorfs argumentation mod marxismen. Dahrendorfs pointe er, at udviklingen er løbet fra den klassiske marxistiske opdeling i ejendomsretsbesiddere og besiddelsesløse. I det moderne kapitalistiske system har ledelsesret langt større betydning end ejendomsret, mener Dahrendorf. Den afgørende ulighed i virksomhederne består ikke mellem dem, der har eller ikke har ejendomsret, men drejer sig om magtforskelle mellem ledelse og medarbejdere. Det er blandt andet aktieselskabsformen og fremvæksten af en speciel ledelsesgruppe, der gør denne revurdering af klasse-teorien nødvendig. Pointen i denne argumentation er overordnet, at der må skelnes mellem hvilke konflikter, der er centrale i forskellige samfundstyper. Når samfundet ændrer sig, må også de grundlæggende modsætninger være andre. Dispositionen i resten af denne artikel vil følge denne argumentation. Først vil jeg kort se på det moderne samfund, som var den samfundstype, hvori den traditionelle klasse-teori opstod, og derpå analysere det programmerede samfund, den samfundstype, som vi efter min opfattelse er ved at bevæge os ind i.

Konfliktlinjer i det moderne samfund

Det moderne samfund er en samlebetegnelse for de vestlige industrisamfund, der voksede frem i forrige århundrede. Det er samfund karakteriseret af klasse-

dannelse, storbydannelse, industrialisering, kapitalisme og borgerligt demokrati (Lee og Newby, 1983).

Denne samfundstypes centrale modsætning er økonomien, eller de allokativer ressourcer, som Giddens (1981) kalder dem. Denne påstand vil jeg ikke her diskutere nærmere, men fastlægge den definatorisk til brug for den videre analyse. Pointen er altså, at de centrale konflikter i det moderne samfund udspiller sig omkring de økonomiske processer i samfundet. Dette blev af Marx præciseret til, at der kun var én betydende konflikt i samfundet, nemlig mellem dem, der tilegnede sig merværdi, og dem, der producerede den. Denne konflikt determinerede samfundets øvrige konflikter. Det organisatoriske udtryk for konflikten var striden mellem arbejderne og arbejdsgivernes organisationer. Andre af det 19. århundredes samfundsforskere havde en anden opfattelse af samfundets konfliktstruktur, men der var i almindelighed enighed om, at den centrale ulighed på den ene eller anden måde var relateret til placeringen i den samfundsmæssige arbejdsdeling, der var baseret på produktion.

Marxismens teoretiske betydning har været kolossal, og jeg vil derfor uddybe denne teori lidt. Marxisterne hævder altså, at samfundet analytisk kan opdeles i to klasser. Der ligger to yderligere antagelser i den marxistiske teori: segregering og homogenisering. Segregering betyder, at alle øvrige grupperinger i samfundet efterhånden indordnes under den altdominerende konflikt mellem arbejdere og kapitalister. Antagelsen er, at der efterhånden kun vil eksistere to klasser. Homogenisering betyder, at livsforholdene i de to klasser efterhånden bliver mere og mere ensartede. Derved bliver betingelserne for kollektive handlinger også mere gunstige i arbejderklassen.

Denne to-klasse model har aldrig kunnet iagttages i Danmark. Her kan skelnes mellem tre betydelige klasse-mæssige grupperinger: kapitalister (borgerskab), arbejdere og bønder.

Hver af disse klasser havde en omfattende organisering ikke alene økonomisk, men også politisk og kulturelt. De to undertrykte klasser var bønderne og arbejderne. Hver af disse klasser havde deres eget projekt, dvs. ideer om, hvorledes et fremtidigt samfund skulle indrettes, nemlig henholdsvis liberalismen og socialismen. Det betød, at kampen mod borgerskabet fik forskellig karakter afhængigt af hvilken af klasserne, der definerede den. Det drejede sig ikke alene om at blive fri for undertrykkelse, men om at fastlægge hvilken samfundsudvikling, der var ønskelig. Her var bønder og arbejdere ikke enige. Kampen mellem disse to klasser var derfor betydningsfuld for samfundsudviklingen og er som bekendt stadig væsentlig i den nutidige politiske debat.

Man kan også nærme sig spørgsmålet om konfliktlinjerne i det moderne samfund ved at se på hvilke sociale bevægelser, der eksisterede i dette samfund. Som allerede nævnt var der til de to undertrykte klasser knyttet betydelige sociale bevægelser. Bevægelserne omfattede forskellige dele. For bøndernes vedkommende var der religiøst/kulturelle organiseringer blandt andet omkring grundtvigianismen og højskolerne, økonomisk organisering i andelsbevægelsen og politisk organisering i partiet Venstre. For arbejderne vedkommende var Socialdemokratiet den politiske organisering og fagforeningerne den økonomiske. Kulturelt var

der et omfattende net af organisationer spændende fra idrætsforeninger og sangkor til kolonihaver og forsamlingsbygninger.

Arbejderbevægelsen og bondebevægelsen er velbeskrevet i litteraturen. Omkring århundredeskiftet var der imidlertid to andre betydningsfulde sociale bevægelser: kvindebevægelsen og afholdsbevægelsen. Kvindebevægelsen kan uden videre forstås ud fra konfliktperspektivet. Kvindernes forsøg på at skaffe sig anerkendelse og valgret samlede kvinder fra mange forskellige lag. Der var både politiske og faglige kvindeorganisationer og til trods for uoverensstemmelser arbejdede de sammen om kvindernes ligeberettigelse (Madsen, 1986).

Afholdsbevægelsen kan vanskeligere forstås i det samme teoretiske perspektiv. Hvem er de undertrykte og hvem de dominerende? Her drejer konflikten sig om en kulturel/symbolsk konflikt vedrørende den bedste måde at indrette samfundet på (Gusfield, 1976). De potentielle deltagere i afholdsbevægelsen er alle i samfundet, og bevægelsens mål er generelt.

Denne kortfattede beskrivelse viser altså, at det moderne samfund har haft adskillige sociale bevægelser. Imidlertid har teorierne om det moderne samfund som hovedregel fokuseret på forholdet mellem arbejdere og kapitalister. Dette er specielt tydeligt i den historiske materialisme, som hævder, at alle konflikter i samfundet i sidste ende kan tilbageføres til modsætningen mellem arbejdere og kapitalister. Som sagt er det denne opfattelse, der kritiseres af Dahrendorf, der forsøger at etablere en ny konfliktteori. Også fra marxistisk hold har man forsøgt at fremstille en ny klasseteori, hvori andre kriterier end produktivt arbejde i et modsætningsforhold til merværditilegnelse har været anvendt. Det vil føre for vidt at analysere de konkrete forsøg på nytolkninger her, men for nærmere diskussion kan henvises til Andersen (1980) og Wright (1978). Konklusionen er, at der må benyttes flere kriterier end det traditionelle for at give en dækkende beskrivelse af klassesdelingen.

Spørgsmålet er nu, hvorvidt man kan inddrage andre typer modsætninger end forholdet mellem arbejder og kapitalist i en samfundsanalyse. Baggrunden for sådanne overvejelser skal søges i en antagelse om, at vi er på vej fra et moderne samfund til en ny samfundstype, som jeg her vil kalde »det programmerede« samfund.

Konflikter i det programmerede samfund

En række nyere samfundsvidenskabelige teorier opererer med en opfattelse af, at væsentlige træk ved samfundet er blevet ændret på en sådan måde, at vi er på vej mod et samfund, der er kvalitativt forskelligt fra det moderne samfund. Jeg vil her omtale to forskellige teorivarianter. Den ene er den nytolkning af de samfundsmæssige modsætninger og klassestrukturen, som er repræsenteret af Bell (1973) og Touraine (1974, 1981). Den anden drejer sig om en karakteristik af samfundets styresystemer, som er blevet diskuteret af blandt andet Habermas (1981) og Hirsch (1980).

Betegnelsen »det programmerede samfund« er hentet fra Touraine (1974). Den betegner et samfund, hvor den økonomiske modsætning ikke er den centrale og arbejderklassen ikke længere den vigtigste sociale drivkraft. Det er et samfund,

hvor modsætningen står mellem personer med vidensmonopol og dem, der er informationsfattige. Samfundet kaldes programmeret for at give associationer til datamater og informationer. »A new kind of society is being born. If we want to define it by its technology, by its productive forces, let's call it the programmed society. If we choose to name it from the nature of its ruling class, we'll call it technocratic society« (Touraine, 1974: 27).

Styring af samfundets komplekse kommunikationssystemer bliver den afgørende ressource i det programmerede samfund, et samfund, som Touraine hævder har historiens hidtil største handlingskapacitet. Der er altså tale om en to-klassesmodel som hos marxisterne, men indholdet er skiftet ud. Touraine siger, at marxisternes analyse var korrekt, for så vidt angår det kapitalistiske samfund, men at den centrale konflikt er blevet en anden i det programmerede samfund.

Dette spørgsmål hænger sammen med undersøgelser af de sociale bevægelser. I det moderne samfund var der ifølge Touraine snæver sammenhæng mellem bevægelse og undertrykt klasse: arbejderklassen. Men hvilken bevægelse udtrykker den centrale konflikt i det programmerede samfund? Dette spørgsmål har Touraine og hans medarbejdere anvendt megen tid på at granske, idet de har anvendt en specielt metodik: den interventionistiske sociologi (Touraine, 1981). Touraines foreløbige konklusion er, at anti-atomkraft bevægelsen er central, fordi den udfordrer centret i det programmerede samfund, nemlig økonomisk vækst, nye produktionsmetoder og den centraliserede stat.

Touraines to-klassesmodel er blevet kritiseret. Marxister har indvendt, at selv om der kan være andre konflikter i samfundet end klassekonflikter – i den modificerede form, men defineret ud fra placeringen i produktionsprocessen – vil sådanne modsætninger i almindelighed kunne føres tilbage til klasseforholdet. Er der modsætninger, der ikke kan føres tilbage hertil, betyder det imidlertid, at frigørelse kun kan finde sted, hvis den klasse-mæssige undertrykkelse inddrages i modstanden. Dette synspunkt kommer til udtryk i følgende citat om raceundertrykkelse, som stammer fra en debat mellem marxisten Wright og en kritiker Giddens (1981):

»Class relations, by structuring the access to social resources of various sorts (particularly the surplus product), most pervasively determine the limits on capacities for action of different groups, including groups defined by nonclass relations. Thus, for example, racial domination may be irreducible to class domination, and yet the condition for blacks to struggle effectively against racial subordination may be gaining control over more of the surplus product. Thus, even if the interests or motivations for struggle are irreducible to class interests, the conditions for successful pursuit of those nonclass interests are fundamentally structured by class relations«. (Wright, 1983: 23-24)

Cohen (1983) repræsenterer en ikke-marxistisk kritik af Touraine. Hun siger, at der ikke i Touraines hypotese om det programmerede samfund er noget, der nødvendiggør, at der skal være en og kun en modsætning. Tager man Touraine på ordet, kan hun anklage ham for at anvende et analyseprincip (to-klassesmodellen), der var gyldig i det moderne samfund og overføre den til det programmerede samfund.

Andre teorier om det programmerede samfund kan man finde hos Habermas (1981) og Hirsch (1980), der ligeledes begge tager udgangspunkt i den historiske materialisme og forsøger at vurdere dens gyldighed i forbindelse med det nuværende samfund. Der er betydelig forskel hos disse to teoretikere, både med hensyn til hvorledes marxismen og dens fremtid bedømmes og med hensyn til deres vurdering af de nuværende samfund, men begge understreger de politiske processers betydning. De lægger vægt på, at det nuværende samfund er forskelligt fra det moderne samfund derved, at politiske afgørelser og beslutningsprocesser spiller en større rolle ikke alene for samfundets udvikling, men også for befolkningens levevilkår. Velfærdsstaten har betydet, at stadig flere områder af befolkningens liv reguleres via en offentlig sektor. Konsekvensen heraf er blandt andet, at der kræves nye former for legitimering, og at der opstår nye modsætninger mellem staten og borgerne. For Hirsch er dette modsætninger over arbejderklassens reproduktion, mens Habermas taler om konflikten mellem system- og livsverden.

Forskellighederne til trods er disse to forfattere enige om, at økonomiske konflikter ikke i det nuværende samfund kan give et udtømmende billede af konfliktstrukturen. Der må suppleres med politiske konflikter. Disse konflikter kaldes af Giddens (1981) for konflikter over autoritative ressourcer, og fortsætter vi med at bruge Giddens begreber, kan vi altså sige, at i det programmerede samfund er konflikterne karakteriseret ved at være bundet til såvel autoritative som allokativer ressourcer, eller på mere simpelt dansk: til økonomiske og politiske modsætninger og sammensmeltningen af disse modsætninger.

Medvirkende til at skabe denne erkendelse har været fremvæksten af de nye sociale bevægelser, der har repræsenteret en teoretisk udfordring for disse nytolkere af den historiske materialisme. De sociale bevægelser er en kendsgerning i samfundet, og teoretikeren skal vurdere bevægelsernes gyldighed og potentiale med henblik på samfundsændringer.

For traditionelle historiske materialister er det samfundets objektive økonomiske modsætning, der er afgørende. Her er det marxismens generelle frugtbarhed som analyseredskab, der fremhæves. Arbejderklassens klassekamp er den altdominerende. De nye sociale bevægelser må derfor teoretisk indtolkes i forhold til klassekampen (Eyerman, 1984).

De følgende afsnit vil have en anden tilgang. Udgangspunktet er, at der er tale om flere konfliktfelter, og at de reguleres og regulerer forskellige sammenhænge. Samfundet er stadig kapitalistisk i sin grundstruktur, og arbejderklassen derfor stadig en undertrykt klasse, der forsøger at forbedre sine forhold eller fastholde de indrømmelser, den har fået. Men ved siden af arbejderklassen er der kommet nye kategorier, der har dannet basis for sociale bevægelser, hvis resultater har haft indflydelse på samfundet. De har fungeret inden for andre sfærer end den økonomiske og kan derfor ikke reduceres til denne. Betingelserne for den måde, hvorpå konflikter udspilles i samfundet, er ved at ændre sig. Det skyldes, at det politiske niveau har fået og får større betydning. Samtidig er samfundet blevet mere opsplittet og segmenteret. Konsekvensen er, at det ikke er muligt at pege på en enkelt modsætning, der dominerer alle dele af samfundet. De følgende afsnit vil diskutere tre sideordnede konflikter i det programmerede samfund.

Modsatningen mellem arbejder og kapitalist

Modsatningen mellem arbejder og kapitalist er det konstituerende element i det kapitalistiske samfund. Denne modsætning er stadig gyldig. Det kan man se ikke alene ved modsætninger mellem de to parters organisationer, men også ved forhandlinger, arbejdsret og konflikter. Som det centrale eksempel på konflikter kan nævnes strejker. Her må man til trods for metodologiske problemer konkludere, at forskellige mål for strejkeaktivitet (antal tabte arbejdsdage, deltagere og antal arbejdsnedlæggelser) også i 1980'erne er på et højt niveau (Klausen, 1986: 157).

Et andet empirisk udtryk for konflikten er organisationsprocenten. Stadig flere ansatte er blevet organiseret i de faglige organisationer. Organisationernes styrke og potentielle indflydelse på samfundsudviklingen er dermed vokset.

Objektivt kan man tale om et kapitalistisk samfund i den forstand, at systemet består af privatejede virksomheder, hvis overlevelse er betinget af profit, og hvori der er ansat arbejdere, der producerer merværdi.

Problemet er imidlertid blevet mere kompliceret. For det første har aktieselskabsformen og fondseje af aktier betydet, at den traditionelle kapitalistiske relation (kapitalisten ejer virksomheden og leder arbejdet) er smuldret. For det andet er den offentlige sektor vokset kolossalt. De mange offentligt ansatte er en kategori, der ikke producerer merværdi, og hvis klasse-mæssige placering, der ikke er taget højde for i traditionelle marxistiske klasseanalyser.

For det tredje støtter det offentlige i stigende grad erhvervslivet. Der gives såvel generel som selektiv støtte, hvilket betyder, at staten er blevet en nødvendig forudsætning for den private produktion.

En fjerde faktor er de mange samarbejdselementer, der er dels mellem arbejdsgiver og arbejdstager organisationerne, dels mellem staten og de to organisationer. På nogle områder er disse samarbejdsformer meget udtalte. Det gælder økonomisk politik og arbejdsmarkedspolitik. På andre områder, for eksempel kulturpolitik, har arbejdsgiver og arbejdstager organisationerne langt mindre direkte kontakt til politikere og embedsmænd. Under alle omstændigheder kan man imidlertid slå fast, at samarbejdet eller de institutionaliserede konflikter mellem arbejdsgivere og arbejdstagere indbyrdes og i forhold til staten har været voksende siden 2. verdenskrig og i dag har et overordentligt betydeligt omfang.

Alt i alt er den objektive modsætning mellem arbejder og kapitalist stadig gyldig, og samfundet er stadig i sin grundstruktur kapitalistisk, men der er sket så betydelige forandringer, at den traditionelle analyse ikke slår til. For samfundets konfliktlinjer er det endvidere vigtigt, at også bevidsthedsmæssigt har denne konflikt fået mindre betydning. I det moderne samfund var arbejdet en afgørende kategori bevidsthedsmæssigt. Til positionen som arbejder var knyttet en politisk, social og kulturel opfattelse, der var støttet af utallige organisationer, der betød en segregering i samfundet (Agger, 1987). Dette er ikke længere tilfældet. Arbejdet har ikke længere den samme centrale bevidsthedsmæssige betydning (Offe, 1984), og de kulturelle og sociale organisationer knyttet til arbejderklassen er forsvundet eller blevet udvandet.

På det strukturelle plan er der altså stadig en modsætning mellem arbejdere og kapitalister. Denne konflikt er styrende for, hvorledes samfundet indrettes og or-

ganiseres, samt for hvilke handlemuligheder, der eksisterer i samfundet. Kapitalismen er som økonomisk system en institution, der har høj grad af permanens. Konflikten er dog blevet kraftigt modificeret på grund af den offentlige sektors størrelse og statens indgriben på markedet for varer og arbejdskraft. Det må dog stå fast, at konflikten stadig er gældende.

Modsætningen mellem stat og borger

Som allerede ovenstående afsnit har forklaret, er den offentlige sektors vækst et af de centrale kendetegn ved det programmerede samfund. Det stiller os samfundsmæssigt i nye betingelser. Politiske konflikter bliver mere betydningsfulde. Hvor konflikter på arbejdsmarkedet tidligere har kunnet afgøres direkte mellem arbejdere og kapitalister, vil disse som regel i dag blive styret af det offentlige. En længerevarende storstrejke vil i dag være utænkelig, uden at det offentlige griber ind. Forskellen mellem konfliktløsningen på markedet og via det offentlige er, at konflikten bliver genstand for politiske beslutninger, når det offentlige involveres i dem. På markedet er konfliktløsningen selvregulerende, og legitimeringen ligger i selve markedets virkemåde. Offentlige beslutninger kan gøres til genstand for diskussion og kræver legitimering. Konflikterne får en helt anden karakter.

En konsekvens af velfærdsstaten har været, at det offentlige har fået stadig større betydning for borgerne. Omfanget af offentlige ydelser er steget til et sådant omfang, at vi ikke kan forestille os et samfund uden. Jeg vil her beskrive to konflikter i forholdet mellem det offentlige og borgerne: Konflikter mellem staten og de offentligt forsørgede og konflikter over det kollektive konsum.

Bild (1985: 185) har opgjort antallet af fuldtidsforsørgede fra det offentlige til 400.000-500.000, dvs. næsten dobbelt så mange som de i industrien beskæftigede arbejdere. En del af disse er varigt ledige, men det store antal, der berøres af kortere eller længerevarende midlertidig ledighed, er ikke inkluderet i tallene.

Der er en objektiv interessenmodsatning mellem de permanent forsørgede og staten. Imidlertid er konflikten mellem de understøttede og staten ikke manifest. Den giver sig højest udtryk i individuelle protester og i sjældne tilkendegivelser, der dog som regel formidles af de faglige organisationer. De offentligt understøttede udgør ikke en klasse, men teoretisk kunne man godt forestille sig, at denne gruppe ville udvikle deres latente interesser til manifesterede organiseringsforsøg. Af flere grunde sker dette ikke. I modsætning til klasserelationen

»er statsrelationen...et udpræget autoritært og ensidigt afhængighedsforhold. De understøttede har ingen vare at tilbageholde som kollektivt pressionsmiddel mod statslige tiltag. Selv om de står i en ensartet relation til staten har de derfor svært ved at udvikle en kollektiv identitet«. (Bild, 1985: 201)

Bilds karakteristik af statsrelationen er korrekt, men det er fejlagtigt at hævde, at de understøttede står i en ensartet position. Det er netop karakteristisk for offentlige ydelser, også til de langvarigt understøttede, at de er meget opdelte og ofte gives specielle ydelser til ret små grupper. Det kan derfor være så godt som umuligt at skabe alliancer på tværs mellem de enkelte grupper.

Man kunne imidlertid godt forestille sig, at enkelte grupper af modtagere af ydelser (for eksempel efterlønnede) ville kunne gå samlet til staten med krav. Når dette ikke sker, skyldes det formentlig, at der i denne såvel som i lignende grupper ikke er sociale netværk eller ledelseserfaringer, to faktorer, der er nødvendige, hvis en latent gruppe skal udvikle et artikuleret modsætningsforhold. Selve det forhold, at man som modtager af offentlige ydelser ikke har mulighed for at blive bekendt med hvem, der er i en tilsvarende position, er et fundamentalt forskelligt træk i forhold til klassepositionen, hvor arbejdsorganisering muliggør fælles problemdefinition og reaktion.

Organiseringsforsøg blandt offentligt understøttede har da også været yderst spagfærdige. Skal man nævne en enkelt gruppe, der har markeret sig tydeligt, må det være de ældre, der gennem deres interesseorganisation *Ældresagen* har formået at skabe en vis opmærksomhed om ældres levevilkår, men i forhold til antallet af pensionister er organisationens indflydelse ringe.

En anden potentiel konflikt mellem borger og stat er knyttet til det kollektive konsum, dvs. den del af individets konsum, der formidles via det offentlige. Der er en del usikkerhed om begrebets teoretiske stade og anvendelse (Pahl, 1978), men disse forbehold vil ikke blive diskuteret her. Det kollektive konsum indbefatter sådanne dele af vort forbrug som veje, hospitaler, boligydelse, skoler osv. Det er med andre ord de fælles goder, der betales via skatten. Eftersom det kollektive konsum er knyttet til levevilkårene, omfatter det ikke hele det offentligt budget. Det er ikke muligt at opgøre præcist, hvor stor en del af de offentlige udgifter, der går til offentligt konsum. Her skal blot mindes om, at skatter og afgifternes andel af bruttonationalproduktet ligger på ca. 50 pct. Lige så interessant, men også umuligt at opgøre talmæssigt er, hvor stor en andel af individets samlede forbrug, der er kollektivt og hvor stor en del, der er individuelt.

Modtagere af kollektivt konsum har i stigende grad protesteret over konsumets form eller niveau. Konflikten kan indeholde to elementer. Det ene er borgernes ønske om at få forbedret deres niveau på det kollektive konsum. Borgerne har som modtagere af offentlige ydelser i bred forstand interesse i at få så gode og høje ydelser som muligt. Borgerne vil have mere eller bedre forhold, for eksempel bredere veje eller bedre skoler. Der er tale om en lang række principielt sideordnede konflikter, men under alle omstændigheder er det nulsumskonflikter. Begge parter kan ikke vinde. Hvis borgerne får mere, må det offentlige betale for det.

Den anden type konflikter drejer sig om medbestemmelse. Her ønsker borgerne en bestemt udvikling, myndighederne en anden. Interessebegrebet er her mere komplekst. Borgerne ønsker ikke nødvendigvis konkrete ændringer, der forbedrer deres situation, men de ønsker at være med til at påvirke et områdes udvikling. Baggrunden for borgernes krav er formentlig facetteret. Der har været en udvikling i samfundet i retning af generelt større krav om medbestemmelse på så godt som alle områder. Desuden har omfanget af den offentlige styring og samfundets kompleksitet medført, at kvaliteten af denne styring har været svingende. En del af borgerprotesterne har derfor karakter af »fejlfinding« i forhold til myndighedernes tiltag. Man kan i øvrigt fremhæve, at nyere styringssystemer inden for virksomhedsorganisering har pointeret, at under meget komplekse systemer

sker styring bedst, dersom man overlader medarbejderne i de yderste led høj grad af selvbestemmelse og tilpasning til nye situationer. Betragtes samfundsstyringen under samme synsvinkel, vil øget selvbestemmelse hos borgerne altså være naturlig, men dette hindrer naturligvis ikke, at der vil opstå mange konflikter alligevel.

Afslutningsvis skal endelig nævnes, at der er en tredje form for konflikt mellem stat og borger om det kollektive konsum. Det drejer sig om de grupper, der generelt ønsker at nedskære det kollektive konsum. I visse lande har dette givet sig udtryk i skattenægter-bevægelser, men det danske udtryk er som bekendt Fremskridtspartiet. Det stigende skattetryk under hele partiets levetid indikerer imidlertid, at partiet ikke har haft succes. Alt i alt må man forvente, at konflikterne mellem borger og stat vil vokse, fordi det offentlige regulerer så store dele af samfundet. Der bliver dermed også stigende behov for legitimering af de politiske beslutninger.

Konflikterne mellem stat og borger har imidlertid en helt anden karakter end konflikten mellem arbejder og kapitalist. Der er tale om omfattende, sideordnede konflikter. Borgerne er splittet op i et meget stort antal sociale kategorier, hvis forhold er mere eller mindre forskellige. Der er som regel heller ikke sociale netværk mellem modtagerne af bestemte ydelser. Det er derfor vanskeligt for borgere med samme interesse over for det offentlige at organisere sig. Man må således konkludere, at dynamikken og det samfundsændrende potentiale i disse konflikter er mindre end i forholdet mellem arbejdere og kapitalister.

Konflikt mellem mænd og kvinder

På samme måde som konflikter mellem klasser eller mellem stat og borgere er konflikter mellem mænd og kvinder et socialt produkt. Mænds dominans over kvinder, patriarkatet, er imidlertid en langt ældre foreteelse end for eksempel klassestrukturen. Selve overgangen til patriarkatet skete i forbindelse med bydannelser, militaristiske imperier, skrivekunst, abstrakt tænkning og pløjningsafhængigt landbrug for måske 3.500 år siden (Friberg, 1987: 17).

Imidlertid har den patriarkalske undertrykkelse varieret fra samfund til samfund og fra situation til situation. Rey-Henningsen (1977) fortæller om et matriarkatisk organiseret samfund i Galicien, der eksisterede i hvert fald for 10 år siden. Og midt i middelalderen, hvor den mandlige dominans ofte er blevet opfattet som uindskrænket, bestemte kvinderne over mændene i forbindelse med sociale uroligheder – demonstrationer, hunger eller skattestrejker (Dekker, 1987: 440ff.).

I vor tids samfund er kvinders interesser og grundlag for politiske handlinger forskelligt fra mændenes. Kvinder er mere interesseret i reproduktion end produktion og føler sig mere forpligtet med hensyn til reproduktion end mænd (Andersen, 1984: 168ff.). Den mandlige dominans kan ses på de fleste samfundsområder: Politisk, økonomisk og socialt. I denne historiske situation er der altså klart grundlag for at fastlægge en konfliktlinje mellem mænd som den dominerende part og kvinder som den undertrykte. Konflikten har da også resulteret i kollektive aktioner og dannelsen af en kvindebevægelse. Selvom kvindebevægelsens organisatoriske centre i dag er mere eller mindre forsvundet, og tiden er løbet fra

de store aktioner, er kvindeundertrykkelsen stadig på dagsordenen i utallige sammenhænge fra kvinderepræsentation i politik over ansættelsespolitik til den daglige arbejdsdeling i familierne (Dahlerup, 1986).

Konflikten mellem mænd og kvinder har formentlig altid eksisteret, og den væsentligste grund til, at den først er omfattende analyseret i vor tid, er fremvæksten af den nye kvindebevægelse, hvis baggrund jeg i øvrigt ikke vil komme ind på her. Endvidere er der sket en voldsom vækst i omfanget af samfundsvidenskabelige analyser i det hele taget, og dermed har vi fået mulighed for mere grundlæggende vurderinger af konsekvenser af modsætningen mellem mænd og kvinder.

Konflikten mellem mænd og kvinder har ligeledes altid haft samfundsmæssige konsekvenser, men de har været af forskellig art. I det nuværende samfund har den sidste snes år vist, at kvindebevægelsen har skabt betydelige kulturelle ændringer i samfundet i og med, at kvinderne og kvindeinteresser er blevet synlige. Der har også været politiske og til en vis grad økonomiske konflikter som følge af dynamikken i uligheden mellem mænd og kvinder.

Der er en række forskelle mellem konflikten mellem mænd og kvinder og andre modsætninger, der her er omtalt. I modsætning til arbejderbevægelsen er det ikke kvindernes strategi at erobre staten for derigennem at ændre samfundet. Selvom påvirkning via rutinepolitikken er vigtig, er det mindst lige så betydningsfuldt for kvindebevægelsen at ændre samfundets normer og ideologi og kvinders og mænds bevidsthed. »The goal is to change people's way of thinking and acting. Reevaluation of womanhood, not the adaptation of women to men's roles is the basis of the new ideology« (Dahlerup, 1986: 7).

Det betyder, at det hverken er kvindebevægelsens formål at skabe en ny undertrykkelse i form af kvinders dominans over mænd eller at skabe et samfund uden mænd. Den moderne kvindebevægelses projekt er at ophæve en samfundsmæssig undertrykkelse baseret på køn. Denne utopi kan minde om marxisternes tanker om etablering af et samfund uden økonomisk undertrykkelse, eller for den sags skyld om de fleste sociale bevægelsers utopier.

Der har så vidt jeg ved ikke eksisteret samfund uden undertrykkelse baseret på køn, men eksistensen af utopien vedrører et problem med konfliktteorien, som jeg kort vil berøre.

Kærlighed er en relation mellem mand og kvinde, der ikke er baseret på undertrykkelse. Det er ikke et nulsums magtspil. Konfliktteorien vil benægte, at noget tilsvarende kan ske på samfundsplan. Et begreb svarende til kærlighed vil på samfundsplan være moral, og konfliktteorien vil hævde, at værdier og moral altid vil tjene den ene konfliktparts interesser. Der findes ikke generelle værdier. Henvi- ning til dem tjener kun til at legitimere egne formål. Men kvindebevægelsen, bortset fra dens helt rabiate dele, har ikke et projekt om et samfund uden mænd. De ønsker en ikke-undertrykkende social relation, også på samfundsplan. Det kræver en eller anden form for samfundsmoral at tackle dette.

Tilsvarende vil den økologiske bevægelse fremhæve nødvendigheden at en fælles holdning til vort livsgrundlag. Det er ikke kynisk interessevaretagelse fra miljøaktivisterne, men forsøg på at få etableret et bedre samfund for alle. På samme måde som afholdsbevægelsen ud fra et helt andet projekt gerne ville det.

Kvinde- og miljøbevægelser er globale, og dette sætter konfliktteorien over for udfordringer. Magtkampe kan ikke fortælle hele sandheden om samfundsendringer på det generelle plan. Det betyder, at vi må forsøge at videreudvikle konfliktteorien, så den kan optage elementer af konsensusteorien. Konflikten mellem mænd og kvinder kan derfor illustrere et teoretisk såvel som et empirisk problem.

Konfliktlinjer og sociale bevægelser

Som denne gennemgang har vist, har en typisk tilgang til studiet af samfundsmæssige konflikter været at gå ud fra, at hvis der var sociale bevægelser eller kollektive aktioner, måtte der også være tale om betydningsfulde sociale konfliktlinjer. Benyttes Dahrendorfs terminologi kan man sige, at først manifesterede sociale konflikter er samfundsmæssigt interessante. På baggrund af fremkomsten af nye sociale bevægelser i slutningen af 1960'erne skete der derfor en række nyvurderinger i diskussionen af samfundets konfliktlinjer. Store dele af denne diskussion har drejet sig om, hvorvidt man kan opretholde den historiske materialismes påstand om den økonomiske hovedmodsatning.

De nye sociale bevægelser er karakteriseret ved at fungere uden for den økonomiske hovedmodsatning, og de er navnlig optaget af politiske eller kulturelle forhold. Der har derfor været yderst forskellige vurderinger af bevægelserne. Nogle har sagt, at en forståelse af bevægelserne kræver, at man indplacerer dem i forhold til den økonomiske modsætning. Bevægelsernes relevans skal vurderes ud fra klassekamps kriterier. Det er det synspunkt, jeg har refereret Wright (1981) for. Andre har indtolket bevægelsernes aktiviteter i forhold til økonomien. Hirsch (1980) taler om bevægelserne som reproduktionskamp i et ændret samfund.

Diskussionen hænger sammen med forskernes forsøg på at finde ud af de frigørende elementer i de nye sociale bevægelser. Her er man fuldstændig på lige fod med den klassiske marxisme, der jo heller ikke nøjedes med at forsøge at fastlægge samfundets modsætninger, men også aktivt deltog i forsøg på at ophæve dem.

Den historiske udvikling stiller teoretikere og praktikere over for nye problemer. I denne artikel har jeg antydnet, at samfundsmæssige konflikter kan udspille sig i tre sektorer: Økonomi, politik og kultur. Det karakteristiske for såvel arbejder- som bondeklassen i det moderne samfund var, at man kombinerede disse tre elementer i en bevægelse. Dette sammenfald af konfliktlinjer eksisterer ikke mere. Bønderne har som klasse nu lille samfundsmæssig betydning. Arbejderklassen har fokuseret på økonomiske og politiske modsætninger, og disse konfliktlinjer er i stigende grad ved at smelte sammen.

De nye sociale bevægelses projekter er knyttet til politik og kultur, men i meget ringe grad til de økonomiske modsætninger i samfundet. De nye og gamle sociale bevægelser er komplementære i den forstand, at de henviser til forskellige samfundsmæssige modsætninger. Både for teoretikere og praktikere er der derfor brug for nytænkning. Praktisk for analyser af alliancemuligheder mellem de nye og gamle sociale bevægelser, hvori begge typer af bevægelses fordele og ulemper diskuteres ud fra den forudsætning, at samfundet har ændret karakter. Teoretisk er det endnu uløste problem, om der efterhånden vil udvikle sig én og kun en samfundsmæssig konfliktlinje, dvs. om man kan anvende en teoretisk tilgang sva-

rende til Touraines. Og hvis dette ikke ser ud til at kunne gøres: Hvordan kan vi etablere en teori om samfundets udvikling, der tillader at operere med flere sideordnede konfliktlinjer. En ny form for samfundsorganisering kræver ændringer i samfundsvidenskaberne, som vi først nu er ved at udvikle.

Litteratur

- Andersen, Jørgen Goul (1980). *Mellemlag i Danmark*, Århus: Politica.
- Andersen, Jørgen Goul (1984). *Kvinder og politik*, Århus: Politica.
- Bell, Daniel (1973). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Bild, Tage (1985). »De økonomisk overflødige. Om de offentligt understøttede, deres antal, samfundsmæssige placering og politiske magtpotentiel«, pp. 178-206 i Jens Hoff (red.), *Stat, Kultur og Subjektivitet. Elementer til en moderne klasseanalyse*, København: Politiske studier.
- Cohen, Jean L. (1983). *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*, Oxford: Martin Robertson.
- Collins, Randall (1975). *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*, New York: Academic Press.
- Dahlerup, Drude (1986). »Introduction«, pp. 1-25 i Drude Dahlerup (red.), *The New Women's Movement. Feminism and Political Power in Europe and the USA*, London: Sage.
- Dahrendorf, Ralf (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London: Routledge and Kegan Paul. (Opr. 1957).
- Dekker, Rudolf M. (1987). »Women i Revolt, Popular Protest and its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries«, *Theory and Society*, vol. 16, no. 3, pp. 337-362.
- Eitzen, D. Stanley (1978). *In Conflict and Order: Understanding Society*, Boston: Allyn and Bacon.
- Eyerman, Ron (1984). »Social Movements and Social Theory«, *Sociology*, vol. 18, no. 1, pp. 71-82.
- Friberg, Mats (1987). *Four Waves of Political Mobilization*, Department of Peace research and Human Ecology, University of Gothenburg.
- Giddens, Anthony (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London: Macmillan.
- Gusfield, Joseph R. (1976). *Symbolic Crusade. Status Politics and the American Temperance Movement*, Urbana: University of Illinois Press. (Opr. 1963).
- Hirsch, Joachim (1980). *Der Sicherheitsstaat. Der »Modell Deutschland«, seine Krise und die neuen sozialen Bewegungen*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Klausen, Kurt Klaudi (1986). »Industrielle konflikter«, pp. 133-168 i Flemming Mikkelsen (red.), *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk.
- Lee, David og Howard Newby (1983). *The Problem of Sociology*, London: Hutchinson.
- Madsen, Agnete Birger (1986). »Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredskiftet«, pp. 169-192 i Flemming Mikkelsen (red.), *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk.
- Offe, Claus (1984). *Arbeitsgesellschaft: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*, Frankfurt am Main: Campus.
- Pahl, Ray E. (1978). »Castells and Collective Consumption«, *Sociology* vol. 12, no. 2, pp. 309-316.
- Rey-Henningsen, Marisa (1977). *Plovkvinden*, Esbjerg: Hønsetryk.
- Touraine, Alain (1974). *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*, London: Wildwood House. (Opr. 1969).
- Touraine, Alain (1981). *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*, New York: Cambridge University Press. (Opr. 1978).
- Wright, Eric Olin (1978). *Class, Crisis and the State*, London: Verso.

rende til Touraines. Og hvis dette ikke ser ud til at kunne gøres: Hvordan kan vi etablere en teori om samfundets udvikling, der tillader at operere med flere sideordnede konfliktlinjer. En ny form for samfundsorganisering kræver ændringer i samfundsvidenskaberne, som vi først nu er ved at udvikle.

Litteratur

- Andersen, Jørgen Goul (1980). *Mellemlag i Danmark*, Århus: Politica.
- Andersen, Jørgen Goul (1984). *Kvinder og politik*, Århus: Politica.
- Bell, Daniel (1973). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Bild, Tage (1985). »De økonomisk overflødige. Om de offentligt understøttede, deres antal, samfundsmæssige placering og politiske magtpotentiel«, pp. 178-206 i Jens Hoff (red.), *Stat, Kultur og Subjektivitet. Elementer til en moderne klasseanalyse*, København: Politiske studier.
- Cohen, Jean L. (1983). *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*, Oxford: Martin Robertson.
- Collins, Randall (1975). *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*, New York: Academic Press.
- Dahlerup, Drude (1986). »Introduction«, pp. 1-25 i Drude Dahlerup (red.), *The New Women's Movement. Feminism and Political Power in Europe and the USA*, London: Sage.
- Dahrendorf, Ralf (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London: Routledge and Kegan Paul. (Opr. 1957).
- Dekker, Rudolf M. (1987). »Women i Revolt, Popular Protest and its Social Basis in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries«, *Theory and Society*, vol. 16, no. 3, pp. 337-362.
- Eitzen, D. Stanley (1978). *In Conflict and Order: Understanding Society*, Boston: Allyn and Bacon.
- Eyerman, Ron (1984). »Social Movements and Social Theory«, *Sociology*, vol. 18, no. 1, pp. 71-82.
- Friberg, Mats (1987). *Four Waves of Political Mobilization*, Department of Peace research and Human Ecology, University of Gothenburg.
- Giddens, Anthony (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London: Macmillan.
- Gusfield, Joseph R. (1976). *Symbolic Crusade. Status Politics and the American Temperance Movement*, Urbana: University of Illinois Press. (Opr. 1963).
- Hirsch, Joachim (1980). *Der Sicherheitsstaat. Der »Modell Deutschland«, seine Krise und die neuen sozialen Bewegungen*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Klausen, Kurt Klaudi (1986). »Industrielle konflikter«, pp. 133-168 i Flemming Mikkelsen (red.), *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk.
- Lee, David og Howard Newby (1983). *The Problem of Sociology*, London: Hutchinson.
- Madsen, Agnete Birger (1986). »Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredskiftet«, pp. 169-192 i Flemming Mikkelsen (red.), *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk.
- Offe, Claus (1984). *Arbeitsgesellschaft: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*, Frankfurt am Main: Campus.
- Pahl, Ray E. (1978). »Castells and Collective Consumption«, *Sociology* vol. 12, no. 2, pp. 309-316.
- Rey-Henningsen, Marisa (1977). *Plokvinden*, Esbjerg: Hønsetryk.
- Touraine, Alain (1974). *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*, London: Wildwood House. (Opr. 1969).
- Touraine, Alain (1981). *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*, New York: Cambridge University Press. (Opr. 1978).
- Wright, Eric Olin (1978). *Class, Crisis and the State*, London: Verso.